

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ: ΠΑΡΕΛΘΟΝ, ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ – ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΗ Η ΕΠΑΝΑΣΥΝΔΕΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ;

του **Γιάννη Αγησιλάου** - Αρχιτέκτονα

Αν ανοίξει κάποιος ένα βιβλίο ιστορίας της αρχιτεκτονικής, μέχρι και τον 19^ο αιώνα θα διαπιστώσει ότι τα πλείστα από τα έργα που παρουσιάζονται αποτελούν λατρευτικούς χώρους. Δεν είναι τυχαίο που τα σπουδαιότερα αρχιτεκτονικά μνημεία της ανθρωπότητας, από την αρχαιότητα μέχρι και πριν τη βιομηχανική επανάσταση, είναι κατά κανόνα λατρευτικοί χώροι (αναφέρω εδώ ενδεικτικά τον Παρθενώνα, την Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, τους γοθτικούς καθεδρικούς ναούς, τον ναό του Καρνάκ στην Αίγυπτο, το Stonehedge της Σκωτίας, το τέμενος του Ομάρ στην Ιερουσαλήμ, τους ινδουιστικούς ναούς και τις βουδιστικές παγόδες στην άπω Ανατολή, τους προκολομβιανούς ναούς της Αμερικής). Αντιθέτως, όσο πλησιάζουμε προς τον 20^ο και 21^ο αιώνα, οι λατρευτικοί χώροι είναι ελάχιστοι και σίγουρα δεν αποτελούν τα σημαντικότερα κτίρια αναφοράς¹. Αν στη Χριστιανική δύση μπορεί κάποιος ακόμα και σήμερα να εντοπίσει κάποια αξιόλογα αρχιτεκτονικά έργα που η χρήση τους έχει να κάμει με αυτό που ονομάζουμε εκκλησία, στη Χριστιανική ανατολή τα αξιόλογα αρχιτεκτονικά έργα αυτού του είδους είναι σχεδόν ανύπαρκτα.

Στο άρθρο αυτό θα ήθελα να θέσω κάποιους προβληματισμούς όσον αφορά τους λόγους για τους οποίους σήμερα στη χριστιανική ανατολή αρχιτεκτονική και εκκλησία μοιάζει να μην έχουν καμία ουσιαστική σχέση μεταξύ τους².

Ερωτήματα που θέλει να θίξει αυτό το άρθρο:

- Μπορεί μια εκκλησία που κτίζεται σήμερα να είναι αξιόλογο αρχιτεκτονικό έργο, μια πραγματικά «πρωτότυπη» αρχιτεκτονική δημιουργία, και –ταυτόχρονα- να εκφράζει το πνεύμα και την ουσία της ορθόδοξης λατρείας;
- Τι κάνει ένα κτίριο να είναι χώρος λατρείας;
- Τι κάνει έναν χώρο λατρείας να μπορεί να χαρακτηριστεί ορθόδοξη εκκλησία και ο πιστός να (μπορεί να) τον αισθάνεται ως τέτοιο;
- Γιατί αυτή η εμμονή της επίσημης εκκλησίας για αναπαραγωγή έτοιμων και παγιωμένων κτιριοδομικών προτύπων;

¹ Στο φαινόμενο αυτό θα μπορούσε κάποιος να δώσει πολλές ερμηνείες, κάτι όμως που θα ξέφευγε από τα πλαίσια του παρόντος άρθρου. Αναφέρω μόνο εδώ ενδεικτικά ότι η εικόνα του κόσμου που μας προσφέρει η σύγχρονη επιστήμη είναι ριζικά διαφορετική από την εικόνα του κόσμου που μας παρείχε η ιερή κοσμολογία (σύμφωνα με την οποία ο φυσικός κόσμος αποτελεί φανέρωση του μεταφυσικού κόσμου). Η σύγχρονη εποχή, μετά τη βιομηχανική επανάσταση, έχει αναδείξει την επιστημονική σκέψη και τον λεγόμενο ορθολογισμό ως τον μόνο έγκυρο τρόπο αντίληψης και ερμηνείας του κόσμου, έτσι που η μεταφυσική και η θεολογία να περιορίζονται (σύμφωνα με αυτή την αντίληψη) στον κόσμο της φαντασίας και της εξωλογικής σκέψης. Ως αποτέλεσμα των πιο πάνω, το ιερό και το Θείο στην αντίληψη σήμερα του λεγόμενου δυτικού κόσμου έχει περάσει στο περιθώριο, ή, για πολλούς, έχει εκτοπιστεί πλήρως από τη ζωή τους. Επίσης, η αστικοποίηση και η συγκέντρωση του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού της γης σε μητροπολιτικά κέντρα και η κλίμακα των πόλεων, με τα πολυπληθή νέα δημόσια κτίρια -ανύπαρκτα σε παλαιότερες εποχές- και τα μεγάλα τεχνικά έργα, έχουν καταστήσει τα κτίρια που αναφέρονται στην πίστη και τη θρησκεία συντριπτική μειοψηφία (σε σχέση με τον αριθμό των δημοσίων κτιρίων που ανεγείρονται σήμερα). Αν παλαιότερα η εκκλησία αποτελούσε το σημαντικότερο δημόσιο κτίριο μιας περιοχής (ενορίας), ενός οικισμού, μιας πόλης, σήμερα αυτό δεν ισχύει πλέον.

² Είναι κοινή διαπίστωση μεταξύ του κύκλου των αρχιτεκτόνων ότι οι εκκλησίες που κτίζονται σήμερα μόνο καταχρηστικά μπορούν να χαρακτηρίζονται αρχιτεκτονικά έργα - με την έννοια της πνευματικής δημιουργίας.

Η ανατολική ορθόδοξη εκκλησία, ή τουλάχιστον η ελλαδική και κυπριακή εκκλησία, έχουν υιοθετήσει εδώ και δεκαετίες (μετά από κάποιους ίσως πειραματισμούς) τη στείρα αντιγραφή (ή αναπαραγωγή) παλαιότερων προτύπων, χωρίς ουσιαστική προσπάθεια επαφής με τη σύγχρονη εποχή. Η μόνη σχέση που μπορούν να έχουν οι νέες εκκλησίες που κτίζονται σήμερα με την εποχή μας είναι το υλικό δομής (οπλισμένο σκυρόδεμα), καθιστώντας έτσι όμως το πρόβλημα ακόμα πιο οξύ, εφόσον η μορφή ουδεμία σχέση έχει πλέον με την κατασκευή και τη δομή του κτιρίου. Μορφή και κατασκευή αποτελούν δυο εντελώς ξένες και ασυμβίβαστες μεταξύ τους παραμέτρους στην αρχιτεκτονική των σύγχρονων εκκλησιών, κάτι που τις διαφοροποιεί (και τις αποκόπτει) από τα παλαιότερα πρότυπα τα οποία προσπαθούν να αντιγράψουν.

Έτσι, οι αρχιτέκτονες, ή έστω οι αρχιτέκτονες εκείνοι που επιμένουν να αντιμετωπίζουν τη δουλειά τους δημιουργικά, φαίνεται να μην έχουν καμία διάθεση να ασχοληθούν σοβαρά με το αντικείμενο. Και αν ακόμα όμως είχαν την ευκαιρία να το πράξουν –πράγμα σχεδόν αδύνατον, μια και όλο αυτό αποτελεί σχεδόν ένα κλειστό κύκλωμα- έχω τις επιφυλάξεις μου κατά πόσον θα μπορούσαν να ανταποκριθούν το ίδιο πετυχημένα ή εξίσου καλά όπως με ένα οποιοδήποτε άλλο κτίριο. Γιατί απλά σε μια εκκλησία άλλοι είναι οι καθοριστικοί παράγοντες που κάνουν το έργο πετυχημένο, απ' ό,τι η λειτουργία (η σωστή επίλυση του κτιριολογικού προγράμματος), η πρωτοτυπία –με τη σύγχρονη έννοια του όρου- η αισθητική και συνθετική αρτιότητα του κτιρίου (θα επανέλθω σ' αυτό πιο κάτω). Από την άλλη, ο όρος «ναοδόμος», που χρησιμοποιείται σήμερα στον χώρο της εκκλησίας (κλήρο και πιστούς), αποτελεί μάλλον σύμπτωμα της σύγχυσης που επικρατεί ως προς αυτό τον τομέα. Σίγουρα το κτίσιμο μιας εκκλησίας απαιτεί εξειδικευμένη γνώση, αλλά, ένας «ναοδόμος» δεν μπορεί παρά να είναι πρώτα και πάνω απ' όλα αρχιτέκτονας. Όπως δεν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για «θεατροδόμο», «νοσοκομειοδόμο», «γραφειοδόμο», «μουσειοδόμο» και ούτω καθεξής, είναι λάθος να μιλούμε για ναοδόμο, σαν να επρόκειτο για μιαν άλλη, ξεχωριστή ειδικότητα, άσχετη ή ανεξάρτητη από αυτήν του αρχιτέκτονα. Υπάρχουν σίγουρα ειδικές απαιτήσεις στο κτίσιμο μιας εκκλησίας, θεωρώ όμως ότι οι απαιτήσεις αυτές δεν καθίστανται ικανές να δικαιολογήσουν έναν ειδικό κλάδο στον σχεδιασμό και την οργάνωση του χώρου.

Το θέμα του σχεδιασμού μιας εκκλησίας πάντοτε με απασχολούσε. Ήταν, ας το πούμε, η πρόκληση να σχεδιάσεις ως αρχιτέκτονας έναν χώρο όπου κυρίαρχο δεν θα είναι το κτιριολογικό πρόγραμμα (που σε μια εκκλησία είναι σχετικά απλό, συγκρινόμενο με ενός οποιοδήποτε άλλου δημοσίου κτιρίου), αλλά η παράμετρος εκείνη της αρχιτεκτονικής που την καθιστά κατ' εξοχήν πνευματικό έργο, τέχνη στον ύψιστο βαθμό, και που έχει να κάμει με τον συμβολισμό, τη μεταφυσική διάσταση του χώρου, την ποίηση, το υπερβατικό. Αν ο αρχιτέκτονας σχεδιάζει για να εξυπηρετήσει κάποιες ανάγκες, ζητήματα που είναι επουσιώδη και άνευ ιδιαίτερης σημασίας σε άλλου είδους κτίρια (ας σκεφτούμε ένα νοσοκομείο ή και μιαν απλή κατοικία) σε μια εκκλησία καθίστανται κυρίαρχοι.

Υπό αυτή την έννοια, ο σχεδιασμός μιας εκκλησίας αποτελεί πραγματικά μια (ιερή) πρόκληση για έναν αρχιτέκτονα, μια και εκφράζεται εδώ, στον υπέρτατο βαθμό, η μεταφυσική διάσταση της αρχιτεκτονικής: όπου τα υλικά, η τεχνική, οι κατασκευαστικές μέθοδοι, ο χώρος και το φως θα πρέπει να συλλειτουργήσουν, μαζί και συντονισμένα (και όχι το ένα ανεξάρτητα από το άλλο), ώστε να δημιουργήσουν αυτόν τον ειδικό χώρο. Και με την ευκαιρία αυτή αναφέρω το πλέον σοβαρό πρόβλημα των σύγχρονων ορθόδοξων εκκλησιών, όπου όλα τα πιο πάνω

παρουσιάζονται ανεξάρτητα και αποκομμένα μεταξύ τους. Το κύριο υλικό δομής, το οπλισμένο σκυρόδεμα, και η δομή του κτιρίου ουδεμία σχέση έχουν με τη μορφή του κτίσματος. Και επειδή αυτό γίνεται αντιληπτό ακόμα και από τους μη αρχιτέκτονες, η ανάγκη να επενδυθεί το κτίριο με πέτρα ή τούβλο, έτσι που να μοιάζει (ή να φαίνεται) σαν να ήταν κτισμένο ως τέτοιο, γίνεται σχεδόν επιτακτική. Διαφορετικά, το κτίριο φωνάζει για την ασυνέπιά του. Αυτό βέβαια (η επένδυση του κτιρίου με πέτρα ή τούβλο) δεν αναιρεί την αντινομία, απλά την κρύβει.

Ένα άλλο σοβαρότατο πρόβλημα είναι το γεγονός ότι οι παλιές εκκλησίες, τις οποίες οι σύγχρονοι «ναοδόμοι» ξεσηκώνουν και αντιγράφουν, έχουν ένα συγκεκριμένο μέγεθος και κάποιες αναλογίες που σχετίζονται με τον τύπο της εκκλησίας. Το μέγεθος και οι αναλογίες του χώρου –οι σχέσεις των επιμέρους με το όλο– δεν ήταν άσχετα με το συγκεκριμένο υλικό δομής και τους περιορισμούς που αυτό επέβαλλε. Με το σύγχρονο υλικό, το οπλισμένο σκυρόδεμα, προαποφασίζουμε τον τύπο της εκκλησίας και ανάλογα με το μέγεθος του οικοπέδου, τις οικονομικές δυνατότητες ή και τις φιλοδοξίες του εργοδότη, ο τύπος σμικρύνεται ή μεγεθύνεται ανάλογα, χωρίς κανέναν ουσιαστικό (κατασκευαστικό) περιορισμό, έτσι που το αποτέλεσμα να καθίσταται άμετρο, ή ακόμα και τερατώδες (κατά τον ίδιο τρόπο που μεγεθύνω έναν ζωντανό οργανισμό δύο, τρεις ή και περισσότερες φορές, και ας είναι μια πεταλούδα).

Αν το ιερό είναι η συνύπαρξη του καλού (αγαθού), του αληθινού και του όμορφου, οι εκκλησίες που κτίζονται σήμερα δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ιεροί χώροι, παρά μόνον στον βαθμό που –αυθαίρετα– τους βαφτίζουμε ως τέτοιους, μια και απουσιάζουν η αλήθεια (ασυνέπεια κατασκευής/ δομής και μορφής) και η ομορφιά – εντελώς ακαλαίσθητες και χωρίς καμιά δημιουργική πνοή, που αποτελεί προϋπόθεση για κάθε πραγματικά αξιόλογο αρχιτεκτονικό έργο. Εκείνο που απομένει είναι το καλό (αγαθό) ως απλή πρόθεση, που από μόνη της (η πρόθεση) δεν μπορεί να καταστήσει έναν χώρο ιερό, όσο ειλικρινής και αν είναι.

Αυτή η εμμονή της επίσημης εκκλησίας για αναπαραγωγή έτοιμων και παγιωμένων κτιριοδομικών προτύπων εδράζεται, κατά την άποψή μου, στους εξής βασικούς παράγοντες:

- Στην απογοήτευση από τα αποτελέσματα παλαιότερων πειραματισμών πάνω στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, οι οποίοι υιοθετούσαν πιο σύγχρονες μορφές ή λιγότερο παραδοσιακές.
- Στη σπουδαιότητα που έχει η παράδοση για την εκκλησία, που θεωρείται ως ιερή παρακαταθήκη, σε σχέση με οτιδήποτε σχετίζεται με τη λατρεία και τους χώρους λατρείας, έτσι που στην αντίληψη πολλών, κλήρου και πιστών, να λαμβάνουν δογματική αξία και θέματα ή ζητήματα που έχουν να κάμουν με καθαρά πρακτικά προβλήματα, με την έκφραση ή τη γλώσσα κάθε εποχής, τις τεχνικές δυνατότητές της, ακόμα και με τους δομικούς και κατασκευαστικούς περιορισμούς της συγκεκριμένης εποχής.
- Στην «ανεπάρκεια» και ανασφάλεια που νοιώθουν οι σύγχρονοι πατέρες και ιεράρχες, ώστε να προτιμούν την πεπατημένη και τα αναγνωρισμένα πρότυπα, παρά να μπουν σε μια διαδικασία πραγματικής θεολογικής σκέψης και προβληματισμού πάνω στο αντικείμενο.
- Στην άγνοια της επίσημης εκκλησίας για την ουσία (και την αληθινή φύση) της αρχιτεκτονικής και της αρχιτεκτονικής δημιουργίας, που έχει ως αποτέλεσμα το κτίριο να μην αντιμετωπίζεται ολιστικά, ως ένας ενιαίος ζωντανός οργανισμός, αλλά αποσπασματικά, έτσι που η κατασκευή να αυτονομείται από τη μορφή και η

μορφή να αποκτά αυτοαξία, σαν κάτι το ανεξάρτητο από τα υλικά, τη δομή και την κατασκευή. Το δυστύχημα για τους εκπροσώπους της εκκλησίας που έχουν την ευθύνη για το κτίσιμο μιας εκκλησίας είναι ότι το οπλισμένο σκυρόδεμα –το κατεξοχήν υλικό δομής σήμερα- είναι τόσο εύπλαστο και οι στατικές αντοχές και δυνατότητές του τόσο μεγάλες ώστε να μπορεί κανείς με αυτό να φτιάξει σχεδόν τα πάντα (και να στέκουν). Είναι ένα ιδιαίτερα δεκτικό υλικό όσον αφορά το πλάσιμο της μορφής του, όπου πάνω του αποτυπώνονται (σαν σφραγίδα) οι ικανότητες αλλά και οι αδυναμίες μας, η γνώση αλλά και η άγνοιά μας, η ευαισθησία αλλά και η αισθητική αναπηρία μας. Οι προθέσεις μας, γυμνές και απροκάλυπτες γι' αυτόν που έχει μάτια που βλέπουν.

Υπάρχει άραγε τρόπος ένα κτίριο που κτίζεται σήμερα και προορίζεται για εκκλησία να έχει συνέπεια μεταξύ μορφής και κατασκευής, να αποτελεί πρωτότυπη αρχιτεκτονική δημιουργία και να εκφράζει το ίδιο αποτελεσματικά –όπως μια παλιά βυζαντινή ή μεταβυζαντινή εκκλησία- την ουσία και το πνεύμα της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης;

Πριν απαντήσω σε αυτό το ερώτημα, θα ήταν ίσως σκόπιμο να γίνει μία προσπάθεια ερμηνείας της έννοιας της πρωτοτυπίας, ή πρωτότυπης αρχιτεκτονικής δημιουργίας.

Στην τρέχουσα αντίληψη ένα έργο (είτε πρόκειται γι' αρχιτεκτονική, είτε για ζωγραφική, είτε για γλυπτική ή οποιαδήποτε άλλη δημιουργία) θεωρείται αξιόλογο αν φέρει πάνω του τη σφραγίδα του νέου. Η πρωτοτυπία είναι σχεδόν συνώνυμη του καινοφανούς, ακόμα και του ριζοσπαστικού, έτσι που για τον σύγχρονο δημιουργό η αναζήτηση του νέου να γίνεται σχεδόν αυτοσκοπός. Αυτή η αγωνία αποτυπώνεται και πάνω στα κτίρια –εφόσον μιλάμε γι' αρχιτεκτονική- έτσι που πολλά κτίρια να εκφράζουν σήμερα ανησυχία και αγωνία, ή πάλι, πιο συχνά, να γίνονται κραυγαλέα και επιδεικτικά.

Η έννοια της πρωτοτυπίας σε παλαιότερες εποχές, ακόμα και προ-χριστιανικές, είχε εντελώς διαφορετική σημασία από τη σημερινή. Ο κάθε δημιουργός, ο κάθε αρχιτέκτονας ή πρωτομάστορας, εκείνο που είχε να κάμει ήταν, αφού πρώτα μάθει πολύ καλά την τέχνη του, αφού την κατακτήσει και την αφομοιώσει σε βαθμό που να του γίνει σχεδόν υποστασιακή, κομμάτι της ύπαρξής του, στη συνέχεια να βελτιώσει, έστω κατά ελάχιστον, αυτό που του έχει παραδοθεί. Η πρωτοτυπία ήταν να ζωοποιεί το αρχέτυπο, να το προσαρμόζει στη δική του εποχή, έτσι ώστε αυτό να αναγεννιέται μέσα από τις νέες κατασκευαστικές και τεχνικές δυνατότητες, να το εξελίξει και να το βελτιώνει –αν ήταν άξιος και πραγματικά πρωτότυπος- και όχι να το αναπαραγάγει σαν να ήταν μία νεκρή μορφή.

Αν θέλουμε αυτό να το μεταφέρουμε στην εποχή μας, ένας αρχιτέκτονας μπορεί να είναι πραγματικά πρωτότυπος και να εξυπηρετεί απόλυτα το πνεύμα και την ουσία της χριστιανικής ορθόδοξης εκκλησίας, όχι δημιουργώντας κάτι το καινοφανές, ούτε βέβαια αντιγράφοντας τα παλιά, αλλά ζωοποιώντας και αναβαπτίζοντας με τη δημιουργική του δύναμη (και πνοή) το αρχέτυπο (ή τα αρχέτυπα) αυτού που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ορθόδοξη εκκλησιαστική αρχιτεκτονική.

Και το αμέσως επόμενο ερώτημα:

Ποιο είναι αυτό το αρχέτυπο ή αρχέτυπα; Υπάρχει όντως κάτι τέτοιο, μια υπερ-ουσία που να στέκει πάνω από τις μορφές, τα υλικά, τις μεθόδους κατασκευής, την ίδια την (αρχιτεκτονική) γλώσσα κάθε εποχής;

Πεποίθησή μου είναι ότι υπάρχει. Και αν θέλουμε να το εντοπίσουμε δεν έχουμε παρά να ανατρέξουμε στην ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής (που ταυτίζεται με την ιστορία και την εξέλιξη του ίδιου του ναϊκού κτίσματος).

Από τα πρώτα Χριστιανικά χρόνια μέχρι και το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ακόμα και επί τουρκοκρατίας, υπήρχαν στην αρχιτεκτονική των εκκλησιών δύο βασικές τάσεις:

1. Οι δρομικοί ναοί, όπου τονίζεται ο κεντρικός άξονας και η πορεία προς το θυσιαστήριο (Αγία Τράπεζα).
2. Οι περίκεντροι ναοί, όπου ο χώρος οργανώνεται γύρω από ένα κέντρο.

Όσον αφορά την πρώτη τάση, ο αρχαιότερος τύπος ναού είναι αυτός της βασιλικής, τρίκλιτης ή και πεντάκλιτης, ο οποίος προέρχεται από τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια και υιοθετήθηκε από τη νέα θρησκεία, μια και φάνηκε να εξυπηρετεί τις νέες (λατρευτικές) ανάγκες, μέσα από τις απαραίτητες βέβαια αναπροσαρμογές.

Όσον αφορά τη δεύτερη τάση, τους περίκεντρους ναούς, ο αρχαιότερος τύπος είναι τα μαρτύρια, όπου ανεγείρονταν πάνω στον τόπο του μαρτυρίου ή τον τάφο μαρτύρων των πρώτων χριστιανικών χρόνων.

Όλη η εξέλιξη της ναοδομίας έχει να κάνει με αυτές τις δύο τάσεις, οι οποίες εξελίσσοντο παράλληλα, αλλά, πολλές φορές, και συναντιούνταν και διασταυρώνονταν μεταξύ τους, ανανεώνοντας και εμπλουτίζοντας συνεχώς την αρχιτεκτονική των εκκλησιών με νέα παραδείγματα.

Πολύ συνοπτικά, ξεκινώντας από τον αρχαιότερο τύπο της βασιλικής, θα μπορούσαμε επί του θέματος να πούμε τα ακόλουθα:

Στον αρχαιότερο τύπο της τρίκλιτης ή πεντάκλιτης βασιλικής (δρομικού ναού), κάποια στιγμή προστίθεται το εγκάρσιο κλίτος, το οποίο εξυπηρετεί τόσο τον καθορισμό ενός κέντρου (όπως αυτό ορίζεται από τους δύο κάθετους άξονες), αλλά και συμβολικά, ορίζει το σχήμα του σταυρού, το σημαντικότερο και σπουδαιότερο σύμβολο της νέας θρησκείας (σύμβολο του Πάθους, αλλά και της Νίκης και της Ανάστασης).

Πάνω στη συμβολή των δύο αξόνων, στο κέντρο του ναού, κάποια στιγμή προστίθεται ο τρούλος, ο οποίος ορίζει τον τρίτο (κατακόρυφο) άξονα. Έτσι υλοποιείται στον χώρο συμβολικά, με τον πλέον εκφραστικό και παραστατικό τρόπο, ένα (μυστηριακό) σημείο, όπου συναντούνται τα επίγεια με τα επουράνια, όπου «συνάπτεται ο ουρανός με την γη». Το πρώτο (κι ίσως αξεπέραστο) τέτοιο παράδειγμα είναι η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, όπου συνδυάζεται ο τύπος του δρομικού ναού (τρίκλιτης βασιλικής) και του περίκεντρου κτιρίου (ιδιαίτερα διευρυμένο το κεντρικό κλίτος – τρούλος στη συμβολή των δύο αξόνων).

Ενώ μοιάζει ο τύπος αυτός του ναού να έχει φτάσει στην τελειότητά του, μέσα από τον συνδυασμό των δύο τύπων λατρευτικών κτισμάτων (δρομικού και περίκεντρου), η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική δεν μένει στάσιμη, αλλά συνεχίζει να εξελίσσεται, λαμβάνοντας νέες ερμηνείες και νέα σύμβολα. Η αναζήτηση οδηγεί εξελικτικά στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς, όπου ένας σταυρός (που ορίζεται από τους τέσσερις κεντρικούς κίονες ή πεσσούς) εγγράφεται σε ένα τετράγωνο (σύμβολο της γης). Πάνω στη συμβολή των δύο αξόνων (σταυρού) στέκει ο τρούλος (σύμβολο του ουρανού), ο οποίος εδράζεται πάνω στους τέσσερις κίονες ή πεσσούς.

Στον τύπο αυτό του ναού συνδυάζονται:

- Ο κεντρικός άξονας – πορεία προς την ανατολή και το θυσιαστήριο (Αγία Τράπεζα).
- Το σταυρικό σχήμα σε κάτοψη αλλά και στον χώρο.
- Το τετράγωνο σε κάτοψη, που έχει πιο ξεκάθαρα για τον τότε πιστό το σύμβολο της γης.
- Ο τρούλος στο κέντρο, σύμβολο του ουρανού και του ουράνιου κόσμου.

Τα πιο πάνω καταδεικνύουν ότι η αρχιτεκτονική των ναών σε όλη την πορεία της χιλιόχρονης αυτοκρατορίας είχε μια δυναμική πορεία και εξέλιξη και ποτέ δεν έφτασε σε τέλμα ή στασιμότητα. Οι πολιτικές συνθήκες, οι οικονομικές δυνατότητες, η ευρωστία ή οι οικονομικοί περιορισμοί της εκάστοτε εποχής, η ανάγκη για δημιουργική έκφραση και εφαρμογή νέων κατακτήσεων στην οικοδομική, η τάση για ελάφρυνση των βαριών υλικών και χειρισμού του φωτός μέσα από την αύξηση των ανοιγμάτων, ανανέωναν και ζωοποιούσαν την αρχιτεκτονική έκφραση, μέσα σ' ένα κοινό πνεύμα αρχαιολογικών μορφών και προτύπων. Η ίδια η ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και το πλήθος των παραδειγμάτων που μας έχει αφήσει καταδεικνύουν ότι είναι εφικτό να συνυπάρχουν η πρωτοτυπία με την παράδοση, η σταθερή και αμετάβλητη ουσία με την εξέλιξη και τη διαφοροποίηση σε σχέση με τη μορφή της έκφρασης.

Θα ήταν παράλειψη αν στη σύντομη αυτή αναδρομή δεν γινόταν και μια ειδική αναφορά στην εικονογράφηση των εκκλησιών και τη σχέση που είχε με το λατρευτικό κτίσμα.

Είναι αναντίρρητο ότι η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των εκκλησιών παρουσιάζει μια παράλληλη και ταυτόχρονη εξέλιξη σε σχέση με τον «ζωγραφικό διάκοσμο», έτσι που η αγιογράφηση του ναού να βρίσκει την τέλεια έκφρασή της στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς, με τους αντίστοιχους συμβολισμούς: Στον τρούλο, που συμβολίζει τον ουράνιο θόλο, μπαίνει ο Παντοκράτορας περιστοιχισμένος από τις αγγελικές δυνάμεις και τους προφήτες· στην κόγχη του ιερού, όπου συνδέονται τα ανώτερα τμήματα του ναού με κατώτερα μέσω του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης του ιερού, μπαίνει η Πλατυτέρα, ως φορέας της Ενσάρκωσης, συνδετικός κρίκος ανάμεσα στους ανθρώπους και τον Θεό· στα σφαιρικά τρίγωνα, ακριβώς κάτω από τον τρούλο, απεικονίζονται οι Ευαγγελιστές που κατέγραψαν τα γεγονότα της Ενσάρκωσης και που συνδέουν την ουράνια σφαίρα με τη γήινη. Τα γεγονότα που αφηγούνται τη ζωή του Χριστού στη γη απεικονίζονται στην αμέσως κατώτερη ζώνη και τοποθετούνται στον ναό κυκλικά, κατά τη φορά των δεικτών του ρολογιού, ξεκινώντας από τον Ευαγγελισμό μπροστά από το ιερό και καταλήγοντας με την Κοίμηση της Θεοτόκου. Στην κατώτερη ζώνη του ναού, που αντιπροσωπεύει τη γήινη σφαίρα, σχεδόν στο ίδιο ύψος με τους πιστούς, παριστάνεται ο αναγεννημένος εκ Πνεύματος Αγίου επίγειος κόσμος, ολόσωμοι άγιοι, μάρτυρες και μοναχοί. Μέσα στο ιερό βήμα εξιστορούνται θέματα που σχετίζονται με τη Θεία Λειτουργία που τελείται στον χώρο, όπως η Κοινωνία των Αποστόλων και οι ιεράρχες.

Μέσα από το εικονογραφικό πρόγραμμα, οι δύο βασικοί συνθετικοί άξονες του ναού, κατακόρυφος και οριζόντιος, αποκτούν το πλήρες νόημά τους, έτσι που αρχιτεκτονική και ζωγραφική να είναι πλήρως εναρμονισμένες και η μια να υποστηρίζει και να αναδεικνύει την άλλη, ενταγμένες και οι δύο μέσα σ' ένα κοινό σύστημα συμβολισμών και μεταφυσικής διάστασης του χώρου.

Στον ορθόδοξο ναό τα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία – τοιχοποιίες, καμάρες, τρούλοι, κόγχες κλπ.- συντίθενται σε ένα ενιαίο οργανικό σύνολο, έτσι που σημασία να έχει το όλον, το σύνολο, και όχι ξεχωριστά το καθένα απ' αυτά. Η έννοια της

συνέχειας και της ροής του χώρου -το μάτι να μεταβαίνει ανεμπόδιστα από τη μια επιφάνεια στην άλλη, από τη μία παράσταση στην άλλη- της πλαστικότητας των όγκων όπως αναδύονται και προβάλλουν μέσα από το φως, το ίδιο το φως ως δομικό στοιχείο του χώρου, το οποίο αποκτά και συμβολική σημασία (τονισμός του κεντρικού άξονα και του κεντρικού χώρου κάτω από τον τρούλο απ' όπου το φως πηγάζει και διαχέεται σε όλο τον χώρο – δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις, σε μικρότερους ναούς, όπου τα μόνα ανοίγματα είναι αυτά του τρούλου) είναι ουσιώδη χαρακτηριστικά και αποτελούν σημαντικά δομικά στοιχεία του ορθόδοξου ναού.

Μέσα από τα πιο πάνω (αξονικότητα, σταυρικό σχήμα, τονισμό του κατακόρυφου άξονα) προκύπτει ότι η έννοια της συμμετρίας αποτελεί βασικό συνθετικό στοιχείο ενός λατρευτικού χώρου, που θέλει ταυτόχρονα να συμβολίζει (σε μικρογραφία) τον κόσμο. Η τάση και η αίσθηση του χώρου στη σημερινή εποχή, όπου η ανησυχία, η απόρριψη της συμμετρίας, η απόλυτη ελευθερία στην κάτοψη και τη χωρική διάταξη, η ανάλυση και αποδόμηση των δομικών στοιχείων του κτιρίου και η επανασύνθεσή τους σ' ένα νέο (καινοφανές) σύνολο, η αγάπη για τις οξείες γωνίες, η πρόκληση ως αυτοσκοπός, δεν μπορούν να έχουν θέση σε μια εκκλησία. Ένα ανήσυχο, αποδομητικό κτίριο, όπου η έννοια του κεντρικού άξονα που οδηγεί και συγκεντρώνει το μάτι (και την προσοχή) προς το θυσιαστήριο όπου τελείται το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας είναι ανύπαρκτη, όπου τα δομικά στοιχεία του κτίσματος οδηγούν σε αποκέντρωση και διάλυση του χώρου παρά σε συγκέντρωση, δεν μπορεί απλά να είναι εκκλησία, όσο άψογα ή δεξιοτεχνικά σχεδιασμένο και αν είναι, όσο και αν αποτελεί «σπουδαίο αρχιτεκτονικό έργο». Από την άλλη, η με διάκριση «διατάραξη» της συμμετρίας μέσα από επιμέρους αρχιτεκτονικούς χειρισμούς, έτσι όπως στη φύση τίποτα δεν είναι απόλυτα συμμετρικό και ας μοιάζει ως τέτοιο, είναι κάτι που συναντούμε στην εκκλησιαστική παράδοση της ανατολής, σε αντίθεση με εκείνη της δύσης, όπου η τεκτονικότητα, η αυστηρή συμμετρία και το απόλυτο είναι από τα πλέον βασικά ζητούμενα. Αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει σε λύσεις όπου διατηρείται ο κεντρικός άξονας συμμετρίας, αλλά η ισορροπία εξασφαλίζεται μέσα από μια πιο ελεύθερη ή λιγότερο αυστηρή διάταξη και κατανομή των όγκων και των χώρων.

Για άλλα χριστιανικά δόγματα η εκκλησία έχει περισσότερο την έννοια της σύναξης ή συγκέντρωσης (ατόμων) σε κοινή προσευχή. Στη ορθόδοξη ανατολική εκκλησία το κτίριο της κοινής προσευχής, όπου τελείται το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας και τα άλλα μυστήρια και ακολουθίες της εκκλησίας, είναι κάτι πολύ περισσότερο από ένας απλός χώρος συγκέντρωσης· εκφράζει και συμβολίζει τον ίδιο τον κόσμο σε μικρογραφία· είναι ένα μυστηριακό σημείο στον χώρο όπου συνάπτεται ο ουρανός με τη γη, ο κόσμος στην ολότητα του – ορατός και άορατος.

Με βάση τα πιο πάνω, εύκολα πιστεύω γίνεται αντιληπτό πως σπουδαία και πολύ γνωστά κτίρια εκκλησιών στους κύκλους των αρχιτεκτόνων δεν μπορούν να θεωρηθούν κατάλληλα ούτε και μπορούν να λειτουργήσουν ως πρότυπα για την ορθόδοξη εκκλησία. Αναφέρω ενδεικτικά το διασημότερο ίσως κτίσμα λατρείας της σύγχρονης χριστιανικής αρχιτεκτονικής, που σχεδιάστηκε και κτίστηκε από έναν από τους πλέον γνωστούς και πρωτοπόρους αρχιτέκτονες του μοντέρνου κινήματος. Αναφέρομαι στο παρεκκλήσι της Notre Dame vt' Or στο Ρονσάμπ της Γαλλίας του Le Corbusier. Πρόκειται αναμφίβολα για σπουδαίο αρχιτεκτονικό έργο, μια πρωτότυπη αρχιτεκτονική δημιουργία (με τη σύγχρονη έννοια), ίσως το πιο εξπρεσιονιστικό και από τα πλέον εμπνευσμένα έργα του συγκεκριμένου αρχιτέκτονα, που αξιοποιεί στο έπακρο τις τεχνικές και άλλες δυνατότητες του υλικού δομής, όπου αξιοποιεί το φως στον μέγιστο βαθμό, δημιουργώντας έναν ιδιαίτερο χώρο, χωρίς ευθείες ή οξείες

γωνίες, που παραπέμπει μάλλον στο αρχέτυπο μιας σπηλιάς, παρά σ' ένα οποιοδήποτε άλλο γνωστό έως τότε κτίριο. Σε καμία όμως περίπτωση το κτίριο αυτό δεν θα μπορούσε να πάρει την έννοια του συμβόλου του κόσμου -«ορατών τε πάντων και αοράτων»- ούτε βέβαια και υπάρχει τέτοια πρόθεση. Έννοιες όπως η αξονικότητα, η αναφορά σε ένα κέντρο, η ιεράρχηση του χώρου από τον ουράνιο κόσμο στον γήινο δεν υφίστανται.

Αντίθετα, πιο κοντά σε έννοιες που αναφέρονται πιο πάνω βρίσκεται ένα λιγότερο γνωστό έργο του ίδιου αρχιτεκτόνα, η εκκλησία του μοναστηριού La Tourette. Πρόκειται για ένα απλό ορθογωνικό πρίσμα κατασκευασμένο εξολοκλήρου από εμφανές σκυρόδεμα, με ιδιαίτερα μελετημένο τον φωτισμό. Η αναφορά και η συσχέτιση με τους μονόκλιτους ναούς, όσο καινοφανές κι αν μοιάζει στη μορφή και τη γλώσσα έκφρασης αυτό το κτίριο, είναι αναπόφευκτη.

Δεν θα μπορούσα να μην κάμω εδώ έστω και μιαν απλή αναφορά στον σημαντικότερο ίσως πειραματισμό που έχει γίνει από κύπριο αρχιτέκτονα όσον αφορά τον σχεδιασμό μιας εκκλησίας. Αναφέρομαι στην εκκλησία Αποστόλου Βαρνάβα και Αγίου Μακαρίου του Νεοπτόλεμου Μιχαηλίδη. Στην περίπτωση αυτή ο εξπρεσιονισμός της έκφρασης, ενώ είναι υπαρκτός, εντάσσεται μέσα στο πνεύμα της ναοδομικής παράδοσης. Έννοιες όπως η αξονικότητα και η πορεία προς την ανατολή, η συμμετρία και το υψηλό υιοθετούνται εδώ μέσα σ' ένα πνεύμα συγκερασμού των συνθετικών αρχών της παραδοσιακής ναοδομίας με τις μορφοπλαστικές ιδιότητες (και δυνατότητες) του οπλισμένου σκυροδέματος. Εκείνο που τη διαφοροποιεί έντονα είναι κατά βάση ο τρόπος κάλυψης, μια θολωτή κατασκευή που φέρεται σε πλαϊνά τοξοειδή στηρίγματα. Η οργανικότητα της μορφής και η αίσθηση του στατικού φορέα που αποκτά και συνθετική σημασία, προσδίδοντας στον χώρο την ιδιαίτερη και ξεχωριστή του έκφραση, δυστυχώς χάθηκαν μέσα από την αγιογράφηση όλων των επιφανειών, αδιάκριτα και χωρίς την παραμικρή αίσθηση της ιδιαιτερότητας και του χαρακτήρα του χώρου.

Πεποίθησή μου είναι ότι αποτελεί αυταπάτη να θεωρούμε ότι μπορούμε μέσα από νέες, ρηξικέλευθες μορφές, ή μέσα από μια εντελώς εξπρεσιονιστική και προσωπική –εξατομικευμένη– έκφραση (κάτι το απόλυτα νέο και καινοφανές) να αποτυπώσουμε την «εικόνα του κόσμου», χωρίς τη γλώσσα των συμβόλων και την ιερή κοσμολογία. Στην αρχιτεκτονική των ναών (ή λατρευτικών χώρων) ζητούμενο είναι η φανέρωση της ίδιας της οντολογικής αλήθειας, όπως αυτή μπορεί να γίνει κατανοητή μέσα από τον κόσμο των συμβόλων, τη φαντασία και τη νόησή μας. Ακόμα και η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, το πλέον γνωστό κτίριο λατρείας, τουλάχιστον στον ορθόδοξο κόσμο, που στην εποχή του ήταν ένα θαύμα μηχανικής επιστήμης, καινοτομιών, νέων εφαρμογών και εξώθησης των υλικών στα όρια των δυνατοτήτων τους, χρησιμοποιεί και ενσωματώνει βασικά αρχέτυπα χωρικής διάρθρωσης και οργάνωσης του χώρου που συναντούνται στην ιερή τέχνη και αρχιτεκτονική όλων των πολιτισμών (αξονικότητα – δρομικότητα, τονισμός του κεντρικού άξονα, καθορισμός ενός κέντρου – μυστηριακού σημείου στον χώρο μέσα από τη συνύπαρξη και συλλειτουργία στον χώρο των αξόνων ανατολής-δύσης, βορρά-νότου και κατακόρυφου άξονα). Το ίδιο το εύρος του τρούλου με τα πολυπληθή ανοίγματα και το φως να καταναγάζει τον χώρο εξυπηρετεί και επιτείνει τον συμβολισμό του ως ουράνιου θόλου. Οπότε, και ο σύγχρονος αρχιτέκτονας, αν θέλει να παραμείνει στοχευμένος και να αποδώσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το ζητούμενο, εκείνο που καλείται να πράξει είναι να εκφράσει την ιερή αυτή κοσμολογία με σύγχρονη εικαστική/ αρχιτεκτονική γλώσσα, που να εναρμονίζει κατασκευή, υλικά, τεχνική και μορφές, αλλά και να αξιοποιεί τις τεχνικές και κατασκευαστικές δυνατότητες της

εποχής μας, έτσι που να δώσει (αν είναι πραγματικά πρωτότυπος και έχει τη δύναμη της πρωτεϊκής δημιουργίας) νέες διαστάσεις στον χώρο, αδύνατες για παλαιότερες εποχές λόγω των περιορισμών του υλικού δομής – της πέτρας και του τούβλου. Αυτή η επίμονη προσπάθεια των παλαιότερων αρχιτεκτόνων και πατέρων της εκκλησίας για ελάφρυνση της ύλης, για είσοδο του φωτός στο εσωτερικό του ναού, προσδίδοντας στο φυσικό και μεταφυσικό περιεχόμενο, η εποχή μας, ο 21^{ος} αιώνας, έχει τον τρόπο και τις δυνατότητες να το πραγματώσει πολύ πιο εύκολα και αποτελεσματικά. Όχι βέβαια αβασάνιστα. Το φως και η συμβολική χρήση του φωτός είναι, κατά την άποψή μου, ο τομέας εκείνος όπου η σύγχρονη αρχιτεκτονική έχει (και μπορεί) να δώσει πολλά – αν όχι να ξεπεράσει, τουλάχιστον να αποδώσει το ίδιο πετυχημένα τη συμβολική διάσταση και σημασία που είχε στα καλύτερα παραδείγματα των παλιών βυζαντινών εκκλησιών.

Οι φωτογραφίες που συνοδεύουν το άρθρο είναι από την εκκλησία Θείας Αναλήψεως και Αγίου Ιερομάρτυρος Φιλομένου του Αγιοταφίτου της Εξαρχίας του Παναγίου Τάφου στην Κύπρο.